

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

МОГИЛОВ О. Д. Безкурганні поховання скіфського часу на території Західноподільської групи

АКСЬОНОВ В. С. Амулети з протомами населення лісостепоного варіанту салтівської культури

СВИСТУНГ. Є., КВИТКОВСЬКИЙ В. І. Будівельна кераміка салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності

БОБРОВСЬКИЙ Т. А. Нові епіграфічні знахідки в садибі Софії Київської

УНГУРЯН В. С., КОЗАК О. Д. Зміни в зрості міських мешканців Середнього Подніпров'я від середньовічного до ранньомодерного часу в контексті кліматичних змін

Articles

5 MOHYLOV O. D. Moundless Burial Grounds of the Scythian Period in the Territory of the Western Podillian Group

24 AKSIONOV V. S. Amulets With Protomes among the Population of the Forest-Steppe Variant of the Saltiv Culture

38 SVYSTUN H. Ye., KVITKOVSKYI V. I. Building Ceramics of the Saltiv-Maiaky Cultural and Historical Community

53 BOBROVSKYI T. A. New Epigraphic Finds in the Courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv

69 UNHURIAN V. S., KOZAK A. D. Stature Variation Among Urban Populations of the Middle Dnipro Region from the Medieval to the Early Modern Period in the Context of Climate Change

Публікації археологічних матеріалів

АБАЙ Н. Скляні артефакти римського періоду з колекції Музею Сельчукського університету

БУДНИКОВА А. А., ВОЛКОВ А. В., ЯНОВ Д. М. Монети з території Кам'янської Січі (за результатами археологічних досліджень)

Publications of Archaeological Materials

82 ABAY N. Roman-Period Glass Artefacts from the Selçuk University Museum Collection

98 BUDNIKOVA A. A., VOLKOV A. V., YANOV D. M. Coins from the Territory of Kamianka Sich (Based on the Results of Archaeological Research)

*До історії
стародавнього виробництва*

РУСНАК В. В. Могильник черняхівської культури Війтенки: персоніфікація керамічних виробів

*To the History
of Ancient Crafts*

- 115 RUSNAK V. V. Viitenky, a Cemetery of Cherniakhiv Culture: Personification of Ceramic Production

Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Витоки та культурна диференціація епігравету України

Discussions

- 126 ZALIZNIAK L. L. Origin and Cultural Differentiation of the Epigravettian in Ukraine

Г. Є. СВИСТУН, В. І. КВІТКОВСЬКИЙ**БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА
САЛТІВСЬКО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ**

У низці салтівсько-маяцьких пам'яток лісостепової частини басейну Сіверського Дінця виявлено сліди застосування будівельної кераміки, представленої різноманітними формами. Їх аналіз вказує на певну обізнаність носіїв салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти цього регіону з керамічним цегляним виробництвом, майстерності в реалізації якого так і не було досягнуто. Будівельна кераміка з великою варіативністю форм і методів знайшла застосування виключно в конструкціях оборонних споруд, доповнивши кам'яні елементи, — в об'єктах, що потребували суспільної праці.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культурно-історична спільнота, сіверськодонецький мікрорегіон, цегла, будівельна кераміка, городище.

Будівельні матеріали завдяки своїм фізичним характеристикам багато в чому визначають зовнішній вигляд споруд. Це, у свою чергу, формує характеристики останніх і впливає на їх архітектурні особливості, змушуючи будівельників враховувати властивості вихідної сировини, пристосовуючи її для запланованого результату — забезпечення функціонального призначення. Ця закономірність добре відома архітекторам. Зокрема, М. Я. Коллі зауважував, що діалектична єдність всіх складників будівельної справи — рівня розвитку будівельної техніки, застосовуваних будівельних матеріалів, соціальних завдань та соціально-економічних моментів — є вирішальними

факторами у формуванні архітектурних форм, що засвідчує вся історія матеріальної культури людства (Коллі 1934, с. 34). Із цим був цілком згоден І. І. Леонідов (Леонидов 1934, с. 32). Це наочно демонструють архітектурні форми салтівсько-маяцьких пам'яток, розташованих у різних природно-кліматичних зонах: їх вирізняє не лише те, що вони наявні в ареалах різних етнічних груп культурно-історичної спільноти з їх особливостями, а й наявність тих чи інших будівельних матеріалів у зоні будівництва, залісненість місцевості (будівельний матеріал і паливо) тощо. На одному з будівельних аспектів салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти (далі — СМКІС) в сіверсько-донецькому лісостеповому мікрорегіоні, а саме застосуванні будівельної кераміки в її різновидах, зосереджена увага авторів у цій роботі.

На початку ХХІ ст. у науковій літературі висловлено думку, що застосування найпоширенішого різновиду будівельної кераміки — обпаленої цегли — було характерне передусім для оборонних споруд лісостепового регіону в басейні р. Тиха Сосна (Красне та Алексєєвське городища) (Афанасьєв 1987, с. 89-132; 1993, с. 123-141; 2012, с. 35; 2013, с. 214; 2015; Афанасьєв, Красильников 2012; Красильников, Красильникова 2014, с. 418-422) і для степових регіонів низовин Дону (фортифікаційні споруди) та Волги (палац царя хозар¹); вони відомі як за писемними джерела-

© СВИСТУН Геннадій Євгенович, 2026 — кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, ORCID: 0000-0001-7446-0809, sacaliba@gmail.com

© КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович, 2026 — кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ археології Києва, ORCID: 0000-0002-2304-0430, kvitkovskiyvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Вважається, що місто Ітіль було розташоване по обидва боки річки: на захід — більша за розміром частина (Ітіль), на схід — менша (Хазаран). За Ібн-Фадланом, палац бека/бака (царя) був розташований на березі р. Ітіль (Караулов 1908, с. 108). Інші автори вказують, що палац стояв на острові і був сполучений мостом з однією із частин міста (напевно, західною. — Г. С., В. К.) (Караулов 1908, с. 127, прим. 87). Тобто з цього боку водна артерія є або невеликою, порівняно з основним руслом р. Ітіля, протокою, або штучним обводненим ровом, через який такий міст можна було перекинути. Усе місто було обнесене стіною, про матеріал якої не йдеться, але можна зрозуміти, що це не обпалена цегла (тим більше, що в умовах степу можливість знайти необхідну кількість палива для технологічного процесу випалювання була обмеженою). У міській стіні було облаштовано четверо воріт, серед яких одні звернені до річки, а решта — до степу. Чи становили правобережна

ми (міста Саркел (Багрянородний 1991, с. 172-173) та Ітіль (Караулов 1908, с. 108)), так і за результатами археологічних досліджень (Лівобережне Цимлянське (Артамонов 1958, с. 11-27; Плетнёва 1996, с. 14-34 та ін.), Семикаракорське городище (Флёров 2021 та ін.)). Для побудови салтівсько-маяцьких городищ лісостепо-вої частини басейну р. Сіверський Донець, як вважали раніше, широко застосовували, крім дерева й ґрунту, камінь — пісковик і крейду (Афанасьєв 1987, с. 89-132; 1993, с. 123-141; Плетнёва 1999, с. 27-32). Дослідження, проведені протягом 2005–2014 рр., доводять, що ці твердження не відповідають дійсності.

На сьогодні з'ясовано, що в конструкціях оборонних споруд низки сіверськодонецьких городищ, крім природного каменю, застосовувалася обпалена цегла (городища І Белгородське, Кочеток II, Вербівське і Чугуївське), пропечена моноблочна конструкція (городища Верхньосалтівське, Кабаново, Кочеток I) або аморфна керамічна маса зі слідами дерева та запеченим пісковиковим щебенем (городище Коропові Хутори). Також зафіксовано випадок у Хотомлянському городищі покриття поверхні валу зовнішньої лінії оборони з боку поля обпаленим глиняним прошарком потужністю до 25 см — своєрідним керамічним панциром із домішкою

і лівобережна частини єдиний захищений стінами простір (з боку річки оборонні споруди були відсутні), чи то були окремі, захищені по всьому периметру території, залишається дискусійним питанням, як і остаточна локалізація на місцевості цього міста.

Попри стислість опису, зрозуміло, що палац був до певної міри ізольований від решти міської забудови, по периметру мав водні бар'єри і був найзахищенішою частиною укріпленого поселення. Таким чином, палац, імовірно, відігравав роль цитаделі в системі оборони міста. Тому вважаємо, що з високою імовірністю в архітектурі царського палацу в місті Ітілі були присутні фортифікаційні елементи, під час спорудження яких застосовано обпалену цеглу як пріоритет порівняно з усіма іншими спорудами цього міста.

З огляду на слушне зауваження Г. Є. Афанасьєва про відсутність у Нижньому Поволжі насиченого салтівсько-маяцькими пам'ятками анклаву, не можна також виключати хибну гіпотетичну локалізацію в цьому регіоні Ітіля і можливе його розміщення в Нижньому Подонні (Афанасьєв 2016). За описом цього міста середньовічними авторами важко не помітити тотожності основних рис Лівобережного Цимлянського городища, що добре видно за планами пам'ятки, знятими дослідниками (напр: Артамонов 1958, рис. 3): відносно сторін світу цитадель городища з обпаленої цегли розташована на західному березі річки та відділена від прилеглого степу обводненням ровом. Це питання потребує подальшого дослідження. Тим більше, що наразі виглядає небезперечною традиційна локалізація м. Ітіль у Нижньому Поволжі (Чередниченко, Ефанов 2011).

пісковикового щебеню та деревного вугілля (Крыганов 1990, с. 8-9, табл. XIV; Свистун 2017, с. 99-101, 107, рис. 4). Водночас висновки автора досліджень, А. В. Криганова, непереконливі: на жаль, ми не маємо жодних наочних матеріалів із цього прошарку (фото, музеєфікованого зразка), але можливо, що дослідник під час зачистки профілю валу в розрізі сучасної лісової дороги міг сприйняти за стяжку-панцир залишки зруйнованого бруствера, бо інакше пояснити технологічне рішення (реалізацію й практичну дієвість такої закріплювальної стяжки) навряд чи можливо. Крім того, авторам такий прийом на інших пам'ятках невідомий. Вочевидь, залишки стовпової ями поверх валу, деревне вугілля, пісковиковий щебінь і фракції обпаленої глини свідчать про складові надвальної конструкції. Отже, Хотомлянське городище також варто зарахувати до переліку сіверськодонецьких лісостепових пам'яток, на яких застосовувалася пропечена моноблочна конструкція.

Загалом застосування будівельної кераміки в тому чи іншому прояві виявлено в таких сіверськодонецьких лісостепових городищах, як І Белгородське (Дьяченко 1995, с. 18; Афанасьєв 2001, с. 48, 50; Свистун 2015, с. 12-13, 25)², Кабаново (Свистун 2013, с. 112), Кочеток I (Свистун, Зинченко 2009, с. 119), Кочеток II (Колода, Свистун 2015, с. 54, рис. 109: 1–3), Верхній Салтів (Свистун 2009, с. 475-477), Хотомлянське (Свистун 2017, с. 101, 107, рис. 4), Коро-

² В. В. Колода висловив сумнів щодо салтівсько-маяцької належності І Белгородського городища, розташованого на північному фланзі сіверськодонецької групи лісостепових оборонних пунктів з огляду на відсутність в околицях згаданої пам'ятки селищ цієї культурно-історичної спільності (Колода 2021–2022, с. 151; 2024, с. 28), незважаючи на планування й характеристики застосованого будівельного матеріалу оборонних споруд. Зауважимо, що відсутність відповідної поселенської округи в цьому випадку не може бути надійним аргументом: крім цього лісостепо-вого городища, відоме також Вербівське, розташоване на південному фланзі лісостепо-вої групи городищ, навколо якого досі також не вдалося виявити салтівсько-маяцьку селітебну зону (Шрамко 1957, с. 6, рис. X: 1–3; Крыганов 1995, с. 104; Свистун 2011, с. 11). Щодо І Белгородського городища, то, хоч і на певній віддалі, доволі велике (за підйомним матеріалом бл. 100 × 3000 м) салтівсько-маяцьке поселення (селище I між с. Соломіно і Топлінка на правобережжі Сіверського Дінця, нижче за течією від цього городища на бл. 12 км) виявив 1994 р. А. Д. Жучков і обстежив 1997 р. О. Г. Дьяченко, який припускав взаємозв'язок цих пам'яток (Дьяченко 2016, с. 63). Не виключена наявність і ближчих селітебних зон, але потрібно розуміти, що ця територія значною мірою покрита сучасною міською забудовою і зазнала значного антропогенного впливу.

пові Хутори (Колода, Чендев 2010–2011, с. 120–121; 2012, с. 119; Свистун 2014b, с. 77, прим. 5), Вербівське (Свистун 2016, с. 286, рис. 7: 1–2) і Чугуївське (Свистун 2012, с. 26–28, рис. 14–15) (рис. 1). Зауважимо, що не в усіх цих укріпленнях зазначений матеріал зафіксований *in situ*, що залишає певні сумніви стосовно його конкретного використання в конструкціях: у низці випадків ми можемо говорити лише про елемент у системі оборонних споруд — певну ділянку в лініях оборони, де були знайдені фрагменти цегли чи обпаленої маси в рові або на поверхні валу.

Так, у Вербівському городищі фрагментовану будівельну кераміку знайшли на сучасній денній поверхні на ділянці розораної траси напільної (зовнішньої) лінії оборони. Це пропечена глина із вкрапленнями вигорілих органічних залишків, зокрема стебел рослин, а також вапняних та інших вкраплень неорганічного походження. На зламі колір виробів рівномірний, оранжево-коричневих відтінків. Один зі знайдених фрагментів був кутовим (збереглися три грані) формованої цеглини (рис. 2: 14) (решта знайдених фрагментів, крім ще одного з пласкою зовнішньою поверхнею, не зберегла первинних морфологічних ознак, за якими можна було б судити про їх початкову форму (рис. 2: 15)).

Поверхня формованого виробу має білястий (патинований чи інший технологічний під час виготовлення?) наліт (Свистун 2016, с. 286, рис. 7: 1–2). Цей факт, звичайно, не можна ігнорувати і, безумовно, варто враховувати під час аналізу будівельної справи в салтівсько-маяцьких городищах, хоч він і потребує додаткового дослідження для більшої конкретизації. Також потрібно зважати на розташування в середині ХХ ст. неподалік від городища певного об'єкта, позначеного на німецькій військовій карті 1943 р. як “HauptSwch” (“HauptSowchos”), що дослівно можна перекласти як «голова радгоспу» (Свистун 2016, с. 281, прим. 2). Хоч загалом для нового і новітнього часів знайдений будівельний матеріал за своїми фізико-морфологічними характеристиками нехарактерний, не варто відкидати можливі місцеві дрібносерійні спроби виготовлення цегли (Гурвич, Наумов 1970, с. 7–9), отримання низькосортної продукції та її обмежене застосування.

У городищі Кочеток I у рову знайдено фрагменти керамічних решток якоїсь конструкції: у верхній частині шару, що характеризується чорноземним заповненням, крім включень материкової глини, виявлено також обпалені

фракції; нижче розташовувався прошарок, який містив, крім перелічених складників, шматки обпаленої світло-глиняної керамічної маси з вапняною домішкою. Їх зовнішню поверхню, що зберіглася на окремих фрагментах, заглажено. На цих зразках простежено зменшення температури випалу зі збільшенням відстані від зовнішнього краю до серцевини. Такий ефект виявляється у зміні кольору від світлих тонів до сірих відтінків. Заповнення рову в нижній частині характеризується більшою вологістю та жирністю чорнозему, порівняно з вище розташованими шарами. У ньому також фіксувалися фрагменти обпаленої світло-глиняної обмазки.

Один зі знайдених фрагментів мав формовану поверхню з дещо заокругленим краєм. Його повністю збережена товщина має максимальні розміри — 6,3 см (рис. 4: 7). Ця будівельна кераміка із заповнення рову (рис. 4: 7–8) залишає питання щодо її конкретного використання у фортифікаційній конструкції і тому можна припустити, що це матеріал, з якого був виготовлений бруствер, який не зберігся, адже безпосередньо в тілі валу, збудованого з використанням пісковику, керамічні матеріали в межах розкопу не зафіксовані. Варто також зазначити, що дрібні фракції обпаленої глини разом із пісковиком щебенем містилися в чорноземному нашаруванні, що перекривало берму; тобто будівельна кераміка потрапляла до рову саме з боку валу³ (Свистун 2006, с. 12–13, рис. 30: 1–2; Свистун, Зинченко 2009, с. 119).

У городищі Кочеток II фрагменти цеглин (рис. 2: 10–13) вилучені безпосередньо з насипу невеликого валу на стрілці мису городища в місці його руйнування, але більш конкретне використання будівельної кераміки в конструкції оборонної споруди також залишається нез'ясованим. Параметри цеглини, що зберегла первинні розміри (рис. 2: 10), становлять ? × 13,1 × 6,1–6,3 см (Колода, Свистун 2015, с. 54, рис. 109: 1–3).

³ Крім описаного будівельного керамічного матеріалу із заповнення рову, у розкопі, в межах берми, був виявлений фрагмент (сектор округлого в плані?) котловану якоїсь споруди, яку неможливо дослідити в повному обсязі. Не можна виключати, що цей об'єкт частково перекритий оборонним валом. Матеріал, який би дозволив здійснити датування, у комплексі був відсутній, але в ньому виявлено шматки обпаленої глини (рис. 4: 3–6), яка за своїми характеристиками відрізнялася від тих, що були вилучені із заповнення рову: темно-червоного, коричневого та сірого відтінків колірної гами, міцні на зламі; мають численні відбитки дерев'яних дубових плах, прутів і трави, а в тісті під різними кутами фіксуються відбитки дерев'яної тріски (Свистун 2006, с. 10, рис. 17, 30: 3–6).

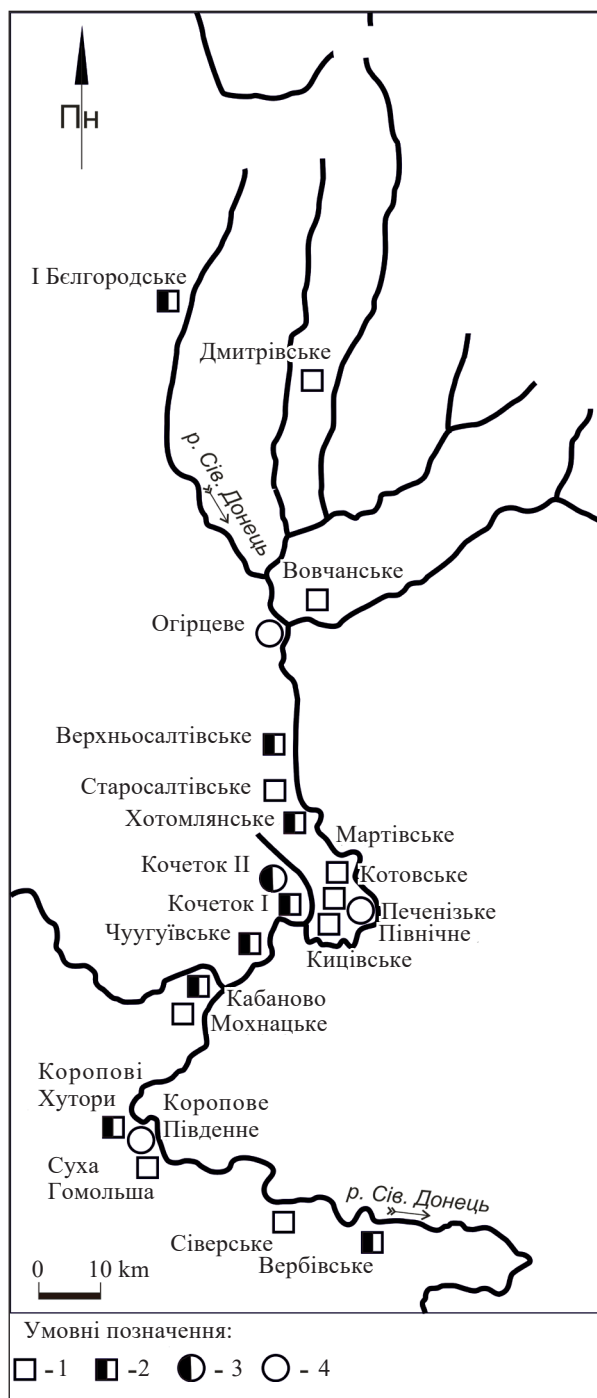

Рис. 1. Лісостепові городища салтівсько-маяцької історико-культурної спільності в басейні р. Сіверський Донець: 1 — зафіксоване застосування каміння; 2 — зафіксоване застосування каміння й кераміки; 3 — зафіксоване застосування кераміки; 4 — характер будівельного матеріалу не з'ясований

Fig. 1. Forest-steppe hillforts of the Saltiv-Maiaky historical and cultural community in the Siverskyi Donets River Basin: 1 — stone used in defensive structures; 2 — both stone and building ceramics used; 3 — building ceramics used; 4 — building material unknown

У таких городищах, як Кабаново (Свистун 2013, с. 112-113) і Верхньосалтівське (Колода и др. 2005, с. 11, рис. 7: 3, 5), спостерігали лише

наявність фрагментів обпаленої глини поверх валу, зведеного з використанням пісковика. Сильне ушкодження цих городищ унаслідок антропогенного впливу не давало змоги повною мірою схарактеризувати специфіку будівельного матеріалу, як і конструкцію керамічних брустверів на цих пам'ятках.

Обпалена глина в оборонній споруді внутрішньої лінії оборони Кабанового городища зафіксована між пісковиковим рваним камінням зовнішнього панцира; окремі фракції були присутні також у ґрунтовому заповненні насипу валу та поза оборонною лінією, куди конструкція розсипалася з часом. Окремі керамічні маси зберегли сліди формування. Посередині насипу зафіксована яма на місці імовірного бруствера, який міг бути побудований із використанням обпаленої глини (Свистун 2008, с. 8-9). Зауважимо, що в Кабановому городищі керамічний матеріал був використаний і в конструкції внутрішнього панцира валу, що підтримує насип, який одночасно слугував частиною бойового майданчика для розміщення оборонців — валгангу (Свистун 2013, с. 112, илл. 8, 10). Його побудова, вочевидь, полягала в забутовуванні глини між ґрунтовим (материкова глина з невеликою домішкою чорнозему) валом і дерев'яною опалубкою з дерев'яними кілками (діаметром 5–7 см при довжині бл. 25–30 см, розташованих на відстані один від одного бл. 60 см) ззовні з подальшим обпаленням, що додало міцності цій частині оборонної споруди. Загалом цей обпалений елемент відносно невеликий (завширшки 25–30 см при висоті, що зберіглася, бл. 50 см), як і вал у цілому, і технологічне виконання керамічного елемента виглядає таким, що здійснений без особливих труднощів.

У тісті керамічного матеріалу з Верхньосалтівського городища були зафіксовані відбитки органічного походження: одиночних жердин, колотих пласк, лозин і, можливо, очерету. Крім того, у складі обпаленої глини простежувалися фрагменти запеченої керамічної крихти. На окремих уламках відзначено сліди кіптяви та сильного перепапу глиняної маси (до 4 см глибиною), а вглиб маси — недопал зі збереженням органічної складової, яка надає чорного кольору (рис. 4: 9).

Якщо між впровадженими будівельними прийомами, що стосуються будівельної кераміки, в городищах Кабановому і Верхньосалтівському спостерігається доволі велика подібність,

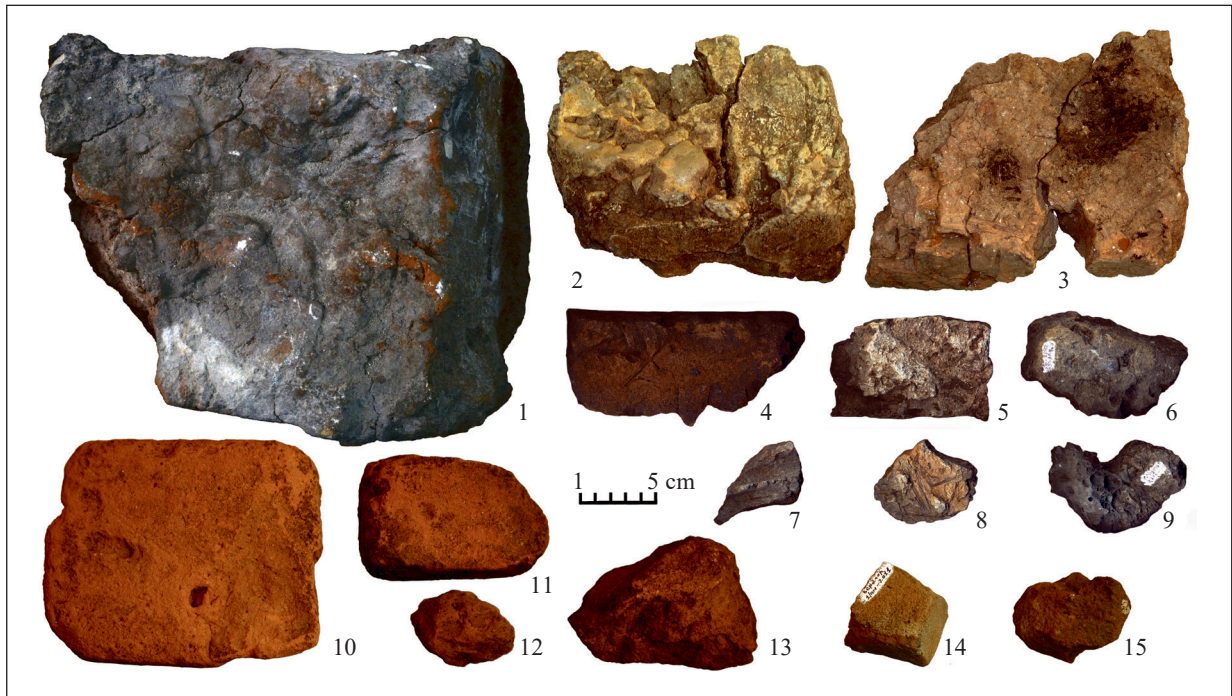

Рис. 2. Цегла з оборонних споруд лісостепових городищ салтівсько-маяцької історико-культурної спільноти в басейні р. Сіверський Донець: 1 — І Белгородське; 2–9 — Чугуївське; 10–13 — Кочеток II; 14–15 — Вербівське

Fig. 2. Bricks from the defensive structures of the forest-steppe hillforts of the Saltiv-Maiaky historical and cultural community in the Siverskyi Donets River Basin: 1 — Bilhorod I; 2–9 — Chuhuiv; 10–13 — Kochetok II; 14–15 — Verbivka

то в городищах Коропові Хутори (аморфні шматки), Кочеток II, Чугуївське, Вербівське та І Белгородське (формована цегла) наявні істотні індивідуальні відмінності.

У городищі Коропові Хутори з аморфних шматків обпаленої глини (рис. 4: 1–2) складалося внутрішнє заповнення валу між внутрішньою та зовнішньою кам'яними підтримуючими кладками, поверх укладених поперек дубових колод з обпаленою поверхнею (найсильніше обпалення було з зовнішнього боку валу, зменшувалося до центру і зникало ближче до протилежного кінця) — на відміну від інших городищ, де з обпаленої глини споруджували бруствери⁴. Ці шматки обпаленої глини для міц-

про спосіб зрубування дерев сокирою, а не зрізання пилкою; 2) жодних слідів і тим більше вкопування їх у тіло піщаного валу не простежується, а деревина розташована фактично горизонтально, на рівні нижніх каменів зовнішньої і внутрішньої кладок. Тобто якщо колоди є частоколом, то слід визнати, що між кладками не було ґрунтового чи будь-якого іншого заповнення тіла валу, а це, у свою чергу, робить такі опорні кладки позбавленими всякого функціоналу; 3) керамічний масив поверх колод лежить досить рівномірним щільним шаром, із характерною *in situ* шаруватістю з горизонтальною орієнтацією широких шарів кладки окремих керамічних шматків (Колода и др. 2005, рис. 78: 1), які, своєю чергою, розташовані на зольному прошарку, як і каміння внутрішньої кладки валу; 4) беручи до уваги планіграфію розкопу, колоди розташовані впоперек поздовжньої осі валу не суцільно, а рівномірно, на відстані 10–15 см одна від одної і є частково перекритими пісковиковими брилами кладок (Колода и др. 2005, с. 65–66, рис. 79; Свистун 2007, рис. 3); 5) поверх керамічного масиву в центральній частині оборонної споруди добре фіксується піщаникова кладка до двох рядів заввишки, яка, вочевидь, і є тим самим бруствером, подібним до тих, що зафіксовані в низці інших сіверськодонецьких городищ (наприклад, Мохнацькому і Верхньосалтівському (Свистун 2007, с. 42, рис. 4, 6: 1)); 6) на графічній реконструкції В. В. Колоди і Г. Ю. Чендева частокіл розміщений у зовнішній частині валу, що суперечить фактичному залягання колод, які, навпаки, розміщені дещо ближче до внутрішньої піщаникової кладки, а за згаданою реконструкцією вони або лягли б на зовнішню кладку, або ж скотилися б до рову. До речі, подібна внутрішньовальна підсилювальна конструкція з колод була зафіксована в Мохнацькому городищі (Свистун 2007, рис. 5).

⁴ Іншої думки щодо конструкції внутрішньої лінії оборони городища Коропові Хутори дотримуються В. В. Колода і Г. Ю. Чендев, які стверджують, що колоди є заваленим частоколом, який із внутрішнього боку валу був обкладений керамічними «цеглинами», що посилювали бруствер і слугували пандусом-майданчиком для розміщення захисників (Колода, Чендев 2010–2011, с. 120–121, рис. 7, 8: 6; Чендев, Колода 2012, с. 119, рис. 7, 8: Б). Певно, такі висновки зроблено з огляду на аналіз північно-західного стратиграфічного розрізу розкопу, пошкодженого індивідуальним окопом часів Другої світової війни (Колода и др. 2005, с. 66–67, рис. 79; Свистун 2007, рис. 3), а також зважаючи на дещо загострені кінці обстежених дослідниками колод. Із цим не можна погодитися з кількох причин: 1) загострені кінці колод можуть передусім свідчити

ності цегли були перемішані з пісковиком каменем (різновеликим щебенем). Окремі керамічні фрагменти містять сліди дерев'яних брусків, трісок і прутів (рис. 4: 2). В окремі зразки був запечений пісковиковий камінь (рис. 4: 1). Велика кількість цих елементів має сліди термічного оплавлення до склоподібного стану. У проміжках між ними фіксувалося заповнення з розжареного піску й суглинку. Уся ця керамічна маса високої щільності, яка характеризувалася чіткими межами, заповнювала простір між кам'яними зовнішньою та внутрішньою опорними кладками валу й сягала потужності 18–22 см за ширини 1,8 м. Обпалена конструкція, як і пісковиковий камінь внутрішнього мурування, що впритул прилягав до неї, покоїлася на шарі золи та деревного вугілля потужністю до 4–5 см (під каменем внутрішньої кладки — бл. 8 см) (Колода и др. 2005, с. 65, рис. 78; Свистун 2007, с. 46, рис. 3), що свідчить про одночасне спорудження цих двох частин оборонної споруди, зафіксованих у первинному стані.

Дослідження, проведені в Чугуївському городищі, дали змогу не лише простежити наявність будівельного матеріалу з обпаленої глини поверх насипу валу, а й скласти певне уявлення про конструктивні особливості архітектурного елемента, спорудженого з цього матеріалу (Свистун 2006, с. 24–25, рис. 81: 1–6; 2007, с. 46–47; 2012). Тут уздовж центральної поздовжньої осі глиняного насипу розміщувалася, як і в Верхньосалтівському городищі, відмостка з пісковика, поверх якої розташований керамічний бруствер завширшки близько 0,8 м. Він складався з окремих прямокутних цеглин грубого формування, покладених на глиняний розчин (рис. 3). У кладці простежено горизонтальні ряди, у яких цегла укладена постелями. Більш детальний характер мурування було проблематично встановити через дуже поганий стан цеглин.

У тісті цих керамічних виробів (рис. 2: 2–9) фіксувалися відбитки соломи, деревних трісок і дрібних гілок. Окремі цеглини містили вкраплення фрагментів місцевого пісковика. Чітко фіксувалася нерівномірність обпалу: від слабкої пропеченості до склоподібного стану. Відзначалися перепал нижніх постелей та недостатня термічна обробка верхніх. Колірна гама пірогенного впливу змінювалася від світло-коричневого до помаранчевого. Тісто всередині окремого модуля мало переважно чорно-сіре забарвлення.

Численні фрагменти трісок були зафіксовані на нижній частині цеглин. Товщина окремих фрагментів не була чітко витримана через примітивну технологію, застосовану під час формування та випалювання цього будівельного матеріалу. Вона варіювалася навіть у межах окремо взятого зразка — наприклад, від 5,7 до 7,8 см.

Формування, імовірно, проводилося в дерев'яних трафаретах, про що свідчать відповідні відбитки на поверхні. Після цього недостатньо просушену заготовку-сирець, яка ще погано зберігала надану їй форму, розміщували на шар із розжареного деревного вугілля. Сира маса швидко поглинала високу температуру, прожарюючись водночас до яскраво-червоного кольору, а місцями навіть оплавляючись. Саме тоді на ще вологій пластичній масі віддрукувалися і потім запеклися в ній фракції деревного вугілля.

Загалом товщина такої цеглини переважно перебувала в межах близько 8 см, при загальному розкиді параметрів окремих зразків від min 5,7 см до max 8,5 см. На жаль, у межах розкопу, закладеного в Чугуївському городищі (керамічна кладка під час досліджень 2006 і 2007 рр. була простежена на 12 м, а також було зафіксовано вторинне використання ранньосередньовічної цегли в будівлі XVII–XVIII ст. під час польового сезону 2005 р.), не вдалося зафіксувати жодного цілілого будівельного елемента. Погана якість цегли відзначалася по всій дослідженій площі залишків споруди. Усі виявлені цеглини були розтрісканими. Лише поодинокі екземпляри дозволяли після поєднання їхніх окремих частин здійснити певні виміри. Загалом протягом усіх польових сезонів вдалося отримати такі параметри (у см): $21,0 \times ? \times 5,7\text{--}8,5$; $21,5 \times 21,0 \times 8,0$; $21,0 \times ? \times 7,0$; $? \times ? \times 8,3$; $? \times ? \times 7,1$; $? \times ? \times 8,3$; $? \times ? \times 6,1$; $? \times ? \times 5,8$.

Безсумнівне виявлення застосування будівельниками СМКІС у лісостеповій частині басейну р. Сіверський Донець саме формованої цегли відбулося ще в середині XX ст.⁵ під

⁵ Перші відомі нам письмові свідчення авторства В. Ф. Зуєва про знаходження на місці І Белгородського городища цегли належать до 1781 р. (Зуев 1787, с. 174–175); про це також свідчила М. М. Орлова у 1927 р. (Орлова 1927, с. 74). Але суто наукова фіксація цього будівельного матеріалу з обмірами розмірів і визначенням конкретного розташування розпочалася з превентивних археологічних робіт (огляду П. І. Засурцева і розкопок А. В. Нікітіна) в середині XX ст., пов'язаних із розробкою крейдяного кар'єру. Наразі ця пам'ятка повністю знищена. Але матеріали розкопок були музеєфіковані і в такий спосіб

час превентивних археологічних досліджень І Белгородського городища. Але тоді, на жаль, були зроблені помилкові культурно-хронологічні визначення низки знахідок (Дьяченко 1995, с. 18-20). Це на декілька десятиліть вивело зазначені матеріали з поля зору фахівців, які спеціалізуються на салтівсько-маяцьких старожитностях. Нині нам відомі параметри цеглин, які були знайдені на поверхні і в товщі валу та на місцях башт внутрішнього укріплення городища: $28,5 \times 18,5 \times 4,0$ см, $24 \times 19 \times 12$ см, а також ромбоподібний (можливо, деформований?) глиняний блок розмірами $25 \times 22 \times 12$ см⁶ (Свистун 2015, с. 25). Музеефікований зразок (рис. 2: 1) має достатньо рівномірне випалювання, що виражається рівномірним колірним забарвленням. Але водночас є розтріскування і навіть ознаки оплавлення поверхні. Привертає увагу поверхневий «наліт» сірого відтінку на всіх боках цеглини. Звичайно, не можна виключати вплив пожежі (наприклад, під час штурму 1612 р.), але висока ймовірність, що таке досить рівномірне покриття на всіх сторонах виробу — це наслідок технологічного процесу. Вочевидь, під час випалювання склалося середовище із низьким вмістом кисню: кисень вилучався з оксидів заліза, які містяться в глині, тобто оксид заліза (III) (Fe_2O_3), який надає цеглі червоного кольору, перетворювався на оксид заліза (II) (FeO), що має сірий колір. Саме цей процес відновлення оксиду заліза відбувається при високих температурах і нестачі кисню, що відбувалося в процесі випалювання цегли в печі із недостатньою вентиляцією⁷. Широковідомі, хоч

і більш пізнього часу, аналогії будівельного матеріалу за цією характеристикою. Подібну цеглу, яку зауважив свого часу лорд Дж. Макартні ще наприкінці XVIII ст., виготовляли для потреб будівництва Великої Китайської Стіни епохи Мін⁸, прискорюючи, певно, охолодження продукції шляхом заливання її ще в печі водою і тим самим створюючи умови обмеження доступу кисню. Крім того, з огляду на труднощі доставки будівельного каменю до місця будівництва глину намагалися накопувати й випалювати безпосередньо поряд із будівельним майданчиком (Ловелл 2008, с. 21, 279-280), що ще раз свідчить про використання цегли саме як заміниці природного каменю через нестачу останнього. Усе це загалом сприяло оптимізації будівництва і, зокрема, надавало архітектурі вигляду, наближеного до природного каменю. Спосіб виготовлення цегли, що призводив до відновлювального процесу оксиду заліза, навряд чи свідчить про прямий зв'язок цих віддалених один від одного регіонів, він міг дещо варіюватися, є очевидно позакультурним фактором та цікавий для нас саме з погляду реконструкції технологічного процесу.

І Белгородське городище було розташоване на крейдяній горі, яка наразі повністю знищена, але, певно, недостатня якість місцевої крейди викликала необхідність використання обпаленої цегли, якій до того ж надавано подібного до каменю відтінку. Це контрастує з Маяцьким городищем на р. Тиха Сосна, де була можливість використання для побудови оборонних споруд, найімовірніше, крейдових останців, які складаються з міцнішої породи (Свистун 2025, с. 215).

Факти використання будівельної кераміки, якою є формована стандартизована цегла та подібні до неї за фізичними властивостями

збережені для додаткового вивчення надалі у фондах Белгородського державного історико-краєзнавчого музею (інв. № 1201) (Свистун 2015, с. 7-13, 24-25).

⁶ Варто застерегти, що всі зафіксовані розміри цеглин з І Белгородського городища не можна беззастережно сприймати як ідеальні застосовані формати, бо, як можна спостерігати на прикладі музеєфікованої цеглини (рис. 2: 1), керамічний матеріал має значною мірою деформовані шари з розтріскуваннями внаслідок неякісної технології виготовлення будівельного матеріалу: вказані розміри є максимальними для артефакту як одиниці зберігання музейного фонду і варіюються на різних його ділянках.

⁷ Зауважимо, що цей процес можливий лише стосовно випаленої цегли. Малоімовірно досягти аналогічного результату під час пожежі щодо сирцевої цегли, використання якої відоме на території лісостепового варіанту СМКІС (городища Красне, Колтунівське і Мухоудерівське у тихососнівському мікрорегіоні) (Афанасьєв 1987, с. 116, 121, рис. 69). Варто зазначити, що знищення салтівсько-маяцьких лісостепових городищ внаслідок воєнних дій чи

інших екстраординарних обставин не зафіксоване. З теоретичної ж точки зору, пірогенний вплив на сирцеву масу зовні може утворити лише пропечену поверхневу кірку. Крім того, сумнівною є наявність достатньої висококалорійної паливної маси поблизу сирцевих конструкцій. Такі споруди розташовані в нижніх частинах оборонних споруд, де температура пожежі має найнижчі показники, що недостатньо для отримання керамічної маси. А у випадку з конкретними згаданими пам'ятками (зокрема, Колтунівське городище) це виглядає тим більше нереальним, оскільки зафіксовані археологічними розкопками конструктивні особливості свідчать про розміщення сирцю всередині ґрунтового насипу, облицьованого зовні крейдовим каменем, що виключає будь-який значний вплив теоретичної пожежі.

⁸ Сіру цеглу цінували й широко застосовували також у палацовому будівництві Китаю (Campbell 2020, р. 33).

штучно створені будівельні матеріали, зафіксовані в останні роки на низці городищ у долині Сіверського Дінця, ставлять під сумнів ще одну визначальну рису III та IV типів городищ за Г. Є. Афанасьєвим (1987, с. 106-128; 1993, с. 132-136). Застосування цегли як будівельного матеріалу могло бути спричинене відсутністю відповідного для цих цілей готового природного будівельного матеріалу (у цьому випадку з огляду на етнокультурну традицію — каменю). Насамперед необхідно мати на увазі, що виготовлення цегли спричиняло збільшення трудомісткості будівельних робіт, пов'язаної з формуванням, просушуванням, випалюванням та іншими технологічними прийомами. Тому її застосовували у тих випадках, коли в районі проведення робіт не виявлялося покладів будівельного каменю або воно не відповідало вимогам. Аналогії цьому інженерному рішенням нам відомі на р. Дон. Наприклад, через відсутність придатного для будівництва каменю в районі Саркела цю фортецю споруджено з цегли (Артамонов 1958, с. 25).

Зауважимо також, що сіверськодонецькі городища, у фортифікації яких була застосована будівельна кераміка, розташовані доволі компактною групою на відносно невеликій відстані одне від одного (рис. 1). Крім городищ I Белгородського і Верхньосалтівського на півночі та Вербівського на півдні, решта розглянутих укріплень сусідять одне з одним, інколи зберігаючи можливість прямого спостереження одне за одним. Але якщо врахувати, що за нового часу пріоритетним сполучним шляхом між Чугуєвом, Верхнім Салтовом і Белгородом була більш коротка сухопутна дорога (Бабенко 1905, с. 461, карта), а не шлях уздовж русла Сіверського Дінця з його вигинами та закрутами, тоді певна відокремленість городищ на півночі мікрорегіону лише здається такою за умови ігнорування логістичних можливостей і особливостей місцевості. Відзначимо, що саме вони і впливають на топологічні та хорологічні характеристики сукупності пунктів на певній території.

Факт стабільності використання шляхів сполучення протягом тривалих часових проміжків загальновідомий. Зокрема, в минулому про це свідчить відновлення укріплень на місці більш ранніх городищ для контролю переправ через водні артерії в різні історичні періоди (наприклад, Белгород, Верхній Салтів, Чугуїв та ін.). У нашому випадку, враховуючи сказане, також не

можна заперечувати функціонування цього сухопутного шляху, який сполучав Чугуїв, Верхній Салтів і Белгород у більш ранні історичні періоди. Хоча варто також зауважити, що через недостатню дослідженість низки розташованих уздовж р. Сіверський Донець городищ, сконцентрованих на звивистій ділянці правого берега між городищами Чугуївським та I Белгородським, ми не можемо бути впевненими щодо особливостей конструкцій їхніх оборонних споруд. Наприклад, дослідження розкопами-перетинами погано збережених залишків оборонних споруд Старосалтівського (Свистун 2014а) та Кицівського (Квітковський, Свистун, 2018, с. 15-16, рис. 21: 2, 22; 2019, с. 10, рис. 10-14) городищ не виявили залишків будівельної кераміки в їхній конструкції. З іншого боку, використання будівельної кераміки не є обов'язковим, оскільки його визначають місцеві умови, наявні ресурси та конкретна потреба, що робить кожен випадок унікальним, як можна спостерігати. Компактна група сіверськодонецьких городищ, на яких відзначені знахідки будівельної кераміки, розташована переважно (крім городища Верхній Салтів і I Белгородського) в ареалі кремаційного обряду поховання або наближена до нього (Аксёнов, Лаптев 2014, с. 31-33, рис. 1-2; Аксёнов 2017). Не робитимемо передчасних і поспішних, а тим більше остаточних висновків про можливий зв'язок цих двох факторів. Лише зауважимо цю особливість поширення двох видів пам'яток.

Також, напевно, в цьому випадку варто звернути увагу на супровідну спільну рису: для здійснення обряду кремації та випалювання будівельної кераміки (як і для інших енергомістких процесів, як-от металургії) необхідна наявність достатньої кількості висококалорійного палива, яким на той час могла бути передусім деревина та утворене на її основі вугілля. Саме в тих місцях і досі зберігаються давні лісові масиви правобережжя Сіверського Дінця. Скоріше за все, аналіз цього питання має стати темою спеціалізованого міждисциплінарного дослідження і за отриманими результатами заслуговує на окрему публікацію.

Крім зазначеного фактора, слід також звернути увагу на те, що будівельна кераміка у тій чи іншій формі застосовувалася в сіверськодонецькому мікрорегіоні, так само як і в інших лісостепових локаціях, лише у конструкціях, пов'язаних із фортифікацією.

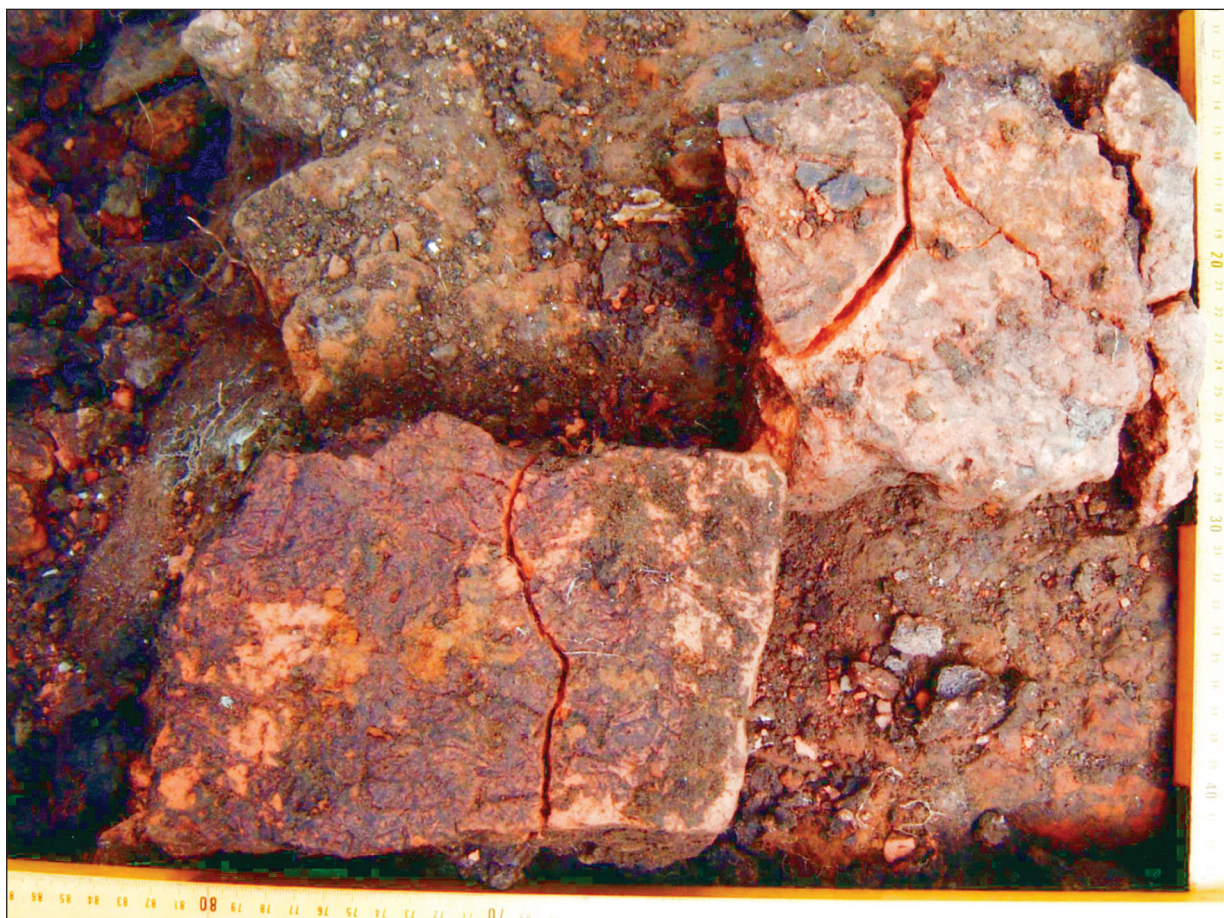

Рис. 3. Цегляна кладка в Чугуївському городищі

Fig. 3. Brick masonry at the Chuhuiv hillfort

На відміну від нижньодонських пам'яток, відомих як за археологічними, так і за писемними джерелами, вона не використовувалася у цивільній житловій та господарській архітектурі навіть у вторинному використанні (Квітковський 2019), що підтверджується, зокрема, матеріалами Лівобережного Цимлянського городища (Плетнієва 1996). І це ще раз нагадує нам про те, що будівельну кераміку слід розглядати як заміник каменю, іншими словами — штучний камінь, яким зазвичай вирішували проблему нестачі цього природного будівельного матеріалу або недостатню його якість в місці здійснення будівництва. Таке використання штучного та природного каменю здійснювалося виключно для загально-суспільних потреб із залученням широких верств населення.

Як і штучно виготовлений керамічний матеріал природний камінь також не застосовували в цивільному будівництві сіверськодонецького мікрорегіону. Привертають увагу насамперед різні теплозберігальні, гігро-

скопичні та інші характеристики місцевих пісковиків і крейди, з одного боку, та будівельної кераміки — з іншого. Місцеві породи каменю не мають задовільних характеристик для цього: вони не витримують необхідних навантажень, чутливі до зміни перепаду вологості й температури погодно-сезонного характеру і дуже швидко через це руйнуються, погано зберігають тепло. Обпалена цегла та інші різновиди керамічного будівельного матеріалу набагато кращі за переліченими параметрами. Але як і видобуток каменю, його обробіток і доставка до селітебної зони, так і процес видобутку глини, формування й випалювання цегли пов'язані, окрім перерахованого, з головним обтяжливим фактором — високою трудомісткістю. І якщо місцевий пісковик апіорі небажаний для застосування в цивільному будівництві, а, крім обмеженого застосування в оборонних спорудах, використовувався в чорній металургії як джерело легкоплавких лімонітових руд (Колода 1999, с. 89), для чого потрібна велика кількість палива, то спеціальне масове виготовлення потенційно

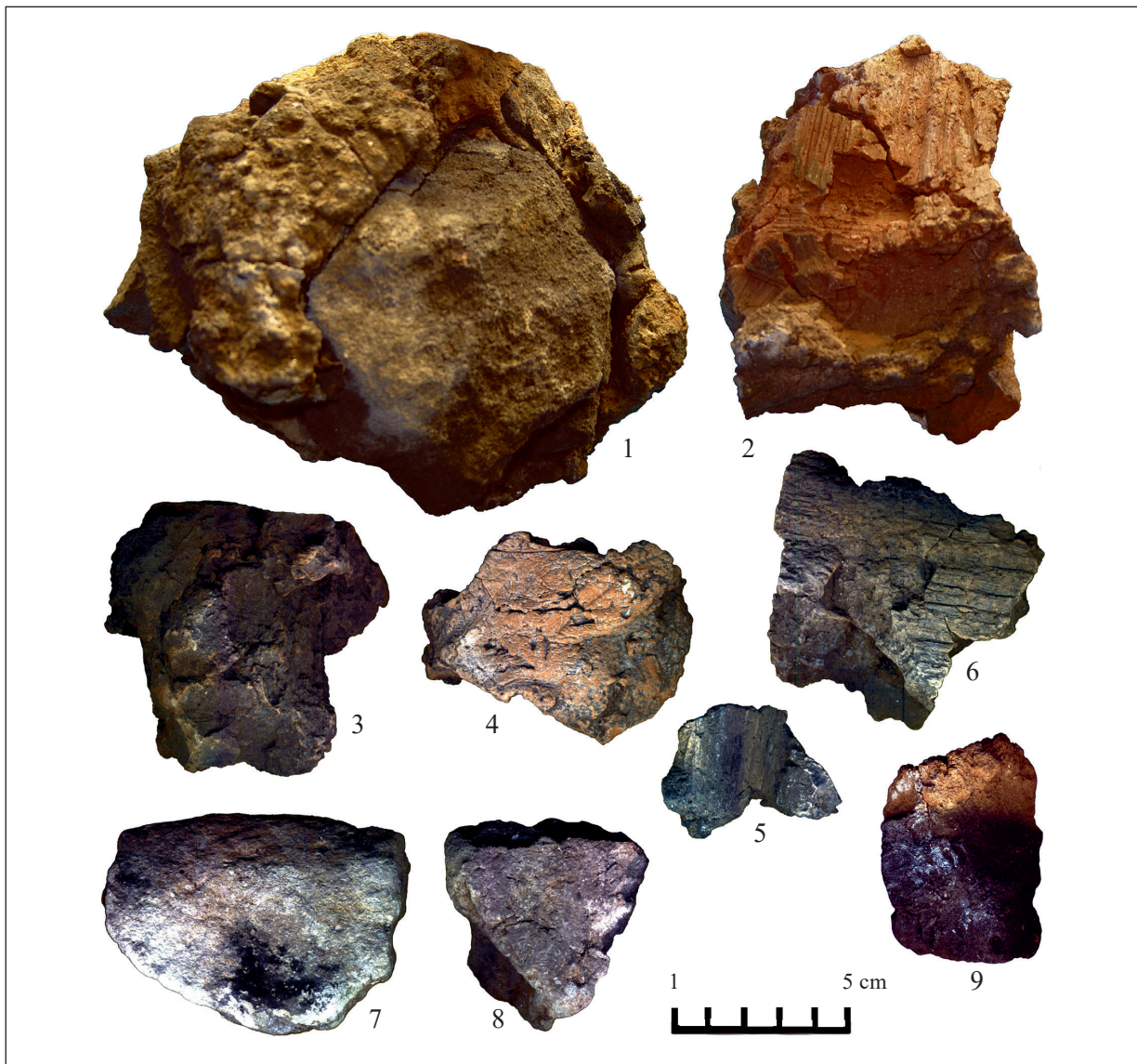

Рис. 4. Будівельна кераміка з оборонних споруд лісостепових городищ салтівсько-маяцької історико-культурної спільності в басейні р. Сіверський Донець: 1–2 — Коропові Хутори; 3–8 — Кочеток I; 9 — Верхньосалтівське

Fig. 4. Building ceramics from the defensive structures of the forest-steppe hillforts of the Saltiv-Maiaky historical and cultural community in the Siverskyi Donets River Basin: 1–2 — Koropovi Khutory; 3–8 — Kochetok I; 9 — Verkhni Saltiv

придатної для цивільних потреб будівельної кераміки, своєю чергою, також вимагало деревини. Крім цього, ми спостерігаємо, що місцеве населення не мало достатнього технологічного досвіду, аби отримувати будівельну кераміку високої чи хоча б прийнятної якості. Цей процес, скоріше за все, мав якийсь вимушений характер і до експериментів із будівельною керамікою в цивільному будівництві лісостепові носії СМКІС не вдавалися. З огляду на сказане постає питання, що таке будівництво все-таки простежено і навіть не з придатнішої для цього будівельної кераміки як заміника природного каменю, а з гіршого за властивостями пісковика, — такий приклад

спостерігаємо в єдиному із сіверськодонецьких Верхньосалтівському городищі (Ветштейн 1959–1961, с. 24–31; чертеж № 5). Ці об'єкти в праці В. В. Колоди для більш зручного зведення житлових споруд археологічного комплексу у Верхньому Салтові (городища й прилеглого селища), виявлених різними експедиціями в різні періоди досліджень, отримали впорядковану нумерацію і фігурують як житла № 1 і № 3 (Колода 2000, с. 41, 49). Стіни першого були складені з брил пісковика, другого — з рваного каменю. В. В. Колода припускає зв'язок цієї кам'яної житлової архітектури з територіями Приазов'я та Криму, і це логічно з огляду на наявні паралелі. Але привертають увагу такі фактори (не

вдаючись до аналізу решток конструкцій, які були віднесені до житлових на основі однієї головної характеристики — наявності відкритих вогнищ (підкреслимо — не печей) у внутрішньому периметрі), як нечисленність прикладів (тільки два), що зосереджені лише на одній сіверськодонецькій пам'ятці. Така локальність зумовлює певні застереження щодо наведеної вище безапеляційної інтерпретації, чому також сприяють відмінні природно-кліматичні умови лісостепоного Подінців'я порівняно з Приазов'ям і Кримом. Вважаємо, що це питання потребує додаткового аналізу археологічних матеріалів.

Аналіз будівельної кераміки, виявленої в лісостепогих пам'ятках СМКІС сіверськодонецького мікрорегіону, дозволяє зробити такі висновки. Будівельна кераміка (цегла та обпалена глиняна маса) на вищезазначених пам'ятках, за винятком городища Коропові Хутори, використовувалася, як правило, лише у верхніх частинах оборонних споруд для спорудження брустверів, очевидно, внаслідок недостатньої міцності для витримування навантаження конструктиву. Причини такого виняткового інженерного рішення в Коропових Хуторах як щодо конструкції оборонної споруди, так і щодо характеру виготовленого будівельного матеріалу, доповненого дубовими колодами, варто, певно, шукати в особливостях піщаних нашарувань, що підстилають споруду, які не були достатньо стійкими, а також, можливо, в обмеженій кількості доступного каменю в районі будівництва і наявності висококалорійного палива — дуба.

Доволі міцної і технологічно якісної будівельної кераміки в північно-донецькому лісостепу не спостерігається. Але сам факт її застосування, поза сумнівом, потрібно враховувати при побудові типологічних схем поширення різних форм військової архітектури в межах ареалу СМКІС. Тим більше, що ця особливість у виборі та застосуванні будівельних матеріалів спричиняла зміну принципу побудови та профілювання оборонних споруд, накладала свої особливості на організацію оборони в цілому.

Також є очевидним, що цегла із сіверськодонецького лісостепу не має нічого спільного ані з нижньодонською (Саркел), ані тим більше з класичною візантійською плінфою. Імовірно, що лісостепоге салтівсько-маяцьке населення було знайоме з цеглою як різновидом будівельного матеріалу і, швидше за все, намагалася пристосувати сирцеву цеглу до своїх умов, роблячи спроби її випалювання. До речі, безпосередньо в сіверськодонецьких пам'ятках цього культурного кола сирець не виявлено, хоч він наявний у сусідньому тихососнівському мікрорегіоні.

Будівельна кераміка з великою варіативністю форм та методів застосовувалася винятково в конструкціях оборонних споруд, доповнивши кам'яні елементи — на об'єктах, що потребують суспільної праці.

Дата надходження: 27.06.2025

Дата прийняття до друку: 17.12.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Аксёнов, В. С. 2017. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесостепном Подонцовье (втор. пол. VIII — нач. IX вв.). В: Аксёнов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРІС», с. 6-17.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение Лесостепного Подонцовья в хазарское время: взгляд на проблему. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья, 12. Хазарское время*. Донецк: ДонНУ, с. 25-50.

Артамонов, М. И. 1958. Саркел-Белая Вежа. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Труды Волго-Донской археологической экспедиции, 1. Материалы и исследования по археологии СССР*, 62. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, с. 7-84.

Афанасьев, Г. Е. 1987. Археологические открытия на новостройках. 2. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв.* Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

Афанасьев, Г. Е. 2001. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология*, 2, с. 43-55.

Афанасьев, Г. Е. 2012. О строительном материале и метрологии хазаро-аланских городищ бассейна Дона. *Поволжская археология*, 2 (2), с. 29-49.

Афанасьев, Г. Е. 2013. К вопросу об истоках кирпичного фортификационного зодчества хазарского времени на Дону. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 230, с. 210-219.

Афанасьев, Г. Е. 2015. Алексеевское городище как памятник салтово-маяцкой культуры. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 239, с. 339-357.

Афанасьев, Г. Е. 2016. О территории Хазарского каганата и хазарского «домена» в IX веке. В: Винников, А. З. (ред.). *Дивногорский сборник: Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 6. Воронеж: Научная книга, с. 41-72.

Афанасьев, Г. Е., Красильников, К. И. 2012. Византийские архитектурные и строительные традиции в фортификации Красного городища. В: Мунчаев, Р. М., Корневский, С. Н. (ред.). *Проблемы археологии Кавказа: Группы по археологии Кавказа*, 1. Москва: ТАУС, с. 204-225.

- Бабенко, В. А. 1905. Древнесалтовские придонские окраины Южной России. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г.*, 1. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, с. 434-464.
- Багрянородный, К. 1991. *Об управлении империей: Текст, перевод, комментарии. Древнейшие источники по истории народов СССР*. Москва: Наука.
- Ветштейн, Р. И. 1959–1961. *Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959–1961 гг.* Научный архив ИА НАНУ, ф. 64, 1959-1961/6г.
- Гурвич, Р. М., Наумов, М. М. 1970. *Механизация производства кирпича*. Москва: Издательство литературы по строительству.
- Дьяченко, А. Г. 1995. К историко-археологической оценке I и II Белгородских городищ на Меловой горе. В: Кузовлев, В. П. (ред.). *Материалы Международной научной конференции, посвященной 600-летию спасения Руси от Тамерлана и 125-летию со дня рождения И. А. Бунина*. Елец: ЕГПИ, с. 17-20.
- Дьяченко, А. Г. 2016. Памятники раннего железного века и эпохи средневековья в лесостепном междуречье Ворсклы и Среднего Дона. В: Шинаков, Е. А. (ред.). *Русский сборник*, 8/1. Брянск: РИО БГУ, с. 54-73.
- Зуев, В. Ф. 1787. *Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.
- Караулов, Н. А. 1908. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане. В: Лопатинский, Л. Г. (ред.). *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, 38. Тифлис: Типография Канц. Наместника Его Императорского Величества на Кавказе; Типография К. Козловского, с. 1-130.
- Квітковський, В. І. 2019. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н.е.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2018. *Звіт про археологічні розвідки в басейні Сіверського Донця в межах Зміївського, Печенізького та Чугуївського районів у 2017 р.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2017/81.
- Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2019. *Звіт про розкопки Кицівського археологічного комплексу у 2018 р.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2018/173.
- Колли, Н. Я. 1934. О материале и стиле. *Архитектура СССР*, 4, с. 34-35.
- Колода, В. В. 1999. *Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э.* Харьков: РЦНИТ.
- Колода, В. В. 2000. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія*, 4, с. 40-54.
- Колода, В. В. 2021–2022. Городища в структуре поселений лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 18, с. 141-170.
- Колода, В. В. 2024. Система лісостепових городищ Хозарського каганату. В: Карпова, Т. М. (ред.). *Археологія & Фортифікація*, 1. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., с. 27-37.
- Колода, В. В., Крыганов, А. В., Михеев, В. К., Ряполов, В. М., Свистун, Г. Е., Тортика, А. А. 2005. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2004/206.
- Колода, В. В., Свистун, Г. Е. 2015. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2014 году (городище Мохнач и селище Мохнач-П, Змиевской район Харьковской обл.)*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2014/7.
- Колода, В. В., Чендев, Ю. Г. 2010–2011. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища Коробовы Хутора). *Хазарский альманах*, 9, с. 107-130.
- Красильников, К. И., Красильникова, Л. И. 2014. К вопросу о строительной тенденции форта Красное городище. В: Бессуднов, А. Н. (ред.). *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», с. 416-425.
- Крыганов, А. В. 1990. *Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 1990/190.
- Крыганов, А. В. 1995. *Отчет о разведках в Волчанском, Змиевском, Чугуевском и Балаклеинском районах Харьковской области в 1995 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 1995/84.
- Леонидов, И. И. 1934. Палитра архитектора. *Архитектура СССР*, 4, с. 32-33.
- Ловелл, Дж. 2008. *Великая Китайская стена*. Перевод с английского А. Юрьева. Москва: АСТ Москва.
- Орлова, М. Н. 1927. Белгородское городище и его могильник. *Известия Курского губернского общества краеведения*, 3, с. 73-75.
- Плетнёва, С. А. 1996. *Саркел и шелковый путь*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Плетнёва, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва; Иерусалим: Мосты культуры; Гешарим.
- Свистун, Г. Е. 2006. *Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 г.* Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2005/34.
- Свистун, Г. Е. 2007. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. *Харьковский археологический сборник*, 2, с. 40-58.
- Свистун, Г. Е. 2008. *Отчет о работе Северскодонецкой археологической экспедиции в 2007 г. на Кабановом городище*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2007/133.
- Свистун, Г. Е. 2009. Фортификация городища Верхний Салтов. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7. Донецк: ДонНУ, с. 459-478.
- Свистун, Г. Е. 2011. *Отчет о проведении разведок в Волчанском, Балаклеевском и Чугуевском районах Харьковской области*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 64, 2011/20.
- Свистун, Г. Е. 2012. Фортификация Чугуевского городища. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 9. Донецк: ДонНУ, с. 7-34.
- Свистун, Г. Е. 2013. Кабаново (Старопокровское) городище. В: Свистун, Г. Е. (ред.). *Салтово-маяцкая археологическая культура: проблемы та дослідження*, 3. Харків: Савчук, с. 107-117, 188-199.
- Свистун, Г. Е. 2014а. Фортификация Старосалтовского городища. *Верхнедонской археологический сборник*, 6, с. 426-437.
- Свистун, Г. Е. 2014б. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. *Хазарское время*. Донецк: ДонНУ, с. 51-102.
- Свистун, Г. Е. 2015. I Белгородское (Северское) городище: курьезы, мифы и реальность. *Харьковский историко-археологический сборник*, 16, с. 4-32.
- Свистун, Г. Е. 2016. Вербовское (Первомайское) городище. В: Винников, А. З. (ред.). *Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 6. Воронеж: Научная книга, с. 281-295.

Свистун, Г. Е. 2017. Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время. В: Аксенов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРИС», с. 98-108.

Свистун, Г. Е. 2025. Метрологічні аспекти оборонних споруд Маяцького (Дивногірського) городища. В: Свиридюк, О. О. (ред.). *Археологія & Фортифікація*, 2. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., с. 213-221.

Свистун, Г. Е., Зинченко, А. Н. 2009. Знамено Мстислава Великого с городища Кочеток-І. *Харьковский историко-археологический сборник*, 5, с. 116-128.

Флѣров, В. С. 2021. Фортификация Хазарского каганата на Нижнем Дону. *Семикаракорское городище*. Москва: Языки славянской культуры.

Чендев, Ю. Г., Колода, В. В. 2012. Природная среда, почвы и архитектурные особенности городища Коробовы Хутора в Харьковской обл. (проблемы комплексного изучения). *Российская археология*, 1, с. 112-121.

Чередниченко, А. Г., Ефанов, А. Н. 2011. Византийская традиция о реке Итиль-Атель. *Научные Ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика*, 1 (96), 17, с. 67-70.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1957/16.

Campbell, A. 2020. *What the Emperor Built: Architecture and Empire in the Early Ming*. Seattle: University of Washington Press.

Hennadii Ye. Svyystun¹, Viktor I. Kvitkovskiy²

¹PhD, Senior Lecturer, Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council. ORCID: 0000-0001-7446-0809, sacaliba@gmail.com.

²PhD, Senior Lecturer, Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council; Research fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Archaeology of Kyiv, ORCID: 0000-0002-2304-0430, kvitkovskiyvictor@gmail.com

BUILDING CERAMICS OF THE SALTIV-MAIAKY CULTURAL AND HISTORICAL COMMUNITY

Building ceramics, one of the oldest artificial materials, are recorded in the military architecture of Saltiv-Maiaky forest-steppe hillforts in the Siverskyi Donets River Basin. This study aims to summarise the accumulated data and analyse it in terms of the patterns of use, technological characteristics, and reasons for production. The research has made it possible to identify a limited amount of isolated metrological data and to establish the use of both moulded parallelepiped modules (i.e. bricks) and amorphous ceramic casts and fired monolithic elements. As a rule, building ceramics supplemented elements of defensive structures made of local stone. Ceramic materials were mainly used in above-ground structures of the rampart (breastwork or Brustwehr) and, to a very limited extent, in elements that supported the embankment. Among the sites of the Siverskyi Donets forest-steppe group, the Koropovi Khutory hillfort is particularly notable, as the inner core of the rampart is built from amorphous ceramic casts supported by sandstone. The reasons behind such an exceptional engineering solution, both in the design of the defensive structure and the properties of the manufactured building material reinforced with oak logs, should probably be sought in the unstable sandy deposits underlying the structure, as well as in the possible scarcity of stone available in the construction area. The exceptional nature of this type of building ceramics at the hillfort is evidently due to its unconventional use in defensive structures compared with other sites in the Siverskyi Donets region.

The moulded bricks recorded in the Siverskyi Donets forest-steppe region are of poor quality, which restricts their comprehensive study. They have survived mainly in a fragmented state, apparently unable to withstand fluctuations in moisture and temperature. A noticeable lack of standardisation in module sizes is observed across different sites of this group. This indicates that the population associated with the Saltiv-Maiaky cultural and historical community in this region was familiar with ceramic brick production but never developed a high level of craftsmanship in its manufacture.

Key words: Siverskyi Donets microregion, Saltiv-Maiaky cultural and historic community, brick, building ceramics, hillfort.

References

- Aksenov, V. S. 2017. Nositeli krematsionnogo obriada i etnokulturnaia obstanovka v saltovskom lesostepnom Podontsove (vtor. pol. VIII – nach. IX vv.). In: Aksonov, V. S. (ed.). V. K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA "IRIS", p. 6-17.
- Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie Lesostepnogo Podontsovia v khazarskoe vremia: vzgliad na problemu. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia, 12. Khazarskoe vremia*. Donetsk: DonNU, p. 25-50.
- Artamonov, M. I. 1958. Sarkel–Belaia Vezha. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*, 1. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 62. Moscow; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, p. 7-84.
- Afanasev, G. E. 1987. *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh*. 2. Naselenie lesostepnoi zony basseina Srednego Dona v VIII–X vv. Moscow: Nauka.
- Afanasev, G. E. 1993. *Donskie alany: Sotsialnye struktury alano-asso-burtasskogo naseleniia basseina Srednego Dona*. Moscow: Nauka.
- Afanasev, G. E. 2001. Gde zhe arkheologicheskie svidetelstva sushchestvovaniia Khazarskogo gosudarstva? *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 43-55.
- Afanasev, G. E. 2012. O stroitelnom materiale i metrologii khazaro-alanskikh gorodishch basseina Dona. *Povolzhskaia arkheologiya*, 2 (2), p. 29-49.
- Afanasev, G. E. 2013. K voprosu ob istokakh kirpichnogo fortifikatsionnogo zodchestva khazarskogo vremeni na Donu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 230, p. 210-219.

- Afanasev, G. E. 2015. Alekseevskoe gorodishche kak pamiatnik saltovo-maiatskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii RAN*, 239, p. 339-357.
- Afanasev, G. E. 2016. O territorii Khazarskogo kaganata i khazarskogo "domena" v IX veke. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Divnogorskiy sbornik: Trudy muzeia-zapovednika "Divnogore"*, 6. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 41-72.
- Afanasev, G. E., Krasilnikov, K. I. 2012. Vizantiiskie arkhitekturnye i stroitelnye traditsii v fortifikatsii Krasnogo gorodishcha. *Problemy arkeologii Kavkaza: Gruppy po arkeologii Kavkaza*, 1. Moscow: TAUS, p. 204-225.
- Babenko, V. A. 1905. Drevnesaltovskie pridonetskie okrainy Iuzhnoi Rossii. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XII arkeologicheskogo s'ezda v Kharkove v 1902 g.*, 1. Moscow: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, p. 434-464.
- Bagrianorodnyi, K. 1991. *Ob upravlenii imperiei: Tekst, perevod, kommentarii*. Drevneishie istochniki po istorii narodov SSSR. Moscow: Nauka.
- Vetshtein, R. I. 1959–1961. *Otchet o raskopkakh Saltovskogo gorodishcha v 1959–1961 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959–1961/6h.
- Gurvich, R. M., Naumov, M. M. 1970. *Mekhanizatsiia proizvodstva kirpicha*. Moscow: Izdatelstvo literatury po stroitelstvu.
- Diachenko, A. G. 1995. K istoriko-arkheologicheskoi otsenke I i II Belgorodskikh gorodishch na Melovoi gore. In: Kuzovlev, V. P. (ed.). *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 600-letiiu spaseniia Rusi ot Tamerlana i 125-letiiu so dnia rozhdeniia I. A. Bunina*. Elest: EGPI, p. 17-20.
- Diachenko, A. G. 2016. Pamiatniki rannego zheleznoho veka i epokhi srednevekovia v lesostepnom mezhdureche Vorskly i Srednego Dona. In: Shinakov, E. A. (ed.). *Russkii sbornik*, 8/1. Briansk: RIO BGU, p. 54-73.
- Zuev, V. F. 1787. *Puteshestvennye zapiski Vasilii Zueva ot S.-Peterburga do Khersona v 1781 i 1782 godu*. Saint-Petersburg: Imperatorskaia akademiia nauk.
- Karaulov, N. A. 1908. Svedeniia arabskikh geografov IX i X vekov po R. Khr. o Kavkaze, Armenii i Aderbeidzhane. In: Lopatinskii, L. G. (ed.). *Sbornik materialov dlia opisaniia mestnostei i plemen Kavkaza*, 38. Tiflis: Tipografiia Kants. Namestnika Ego Imperatorskago Velichestva na Kavkaze; Tipografiia K. Kozlovskago, p. 1-130.
- Kvitkovskiy, V. I. 2019. *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n.e.* Ph.D. thesis. Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine.
- Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2018. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky v baseini Siverskoho Dontsia v mezhakh Zmiivskoho, Pechenizkoho ta Chuhuivskoho raioniv u 2017 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2017/81.
- Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2019. *Zvit pro rozkopky Kytsivskoho arkeolohichnogo kompleksu u 2018 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2018/173.
- Kolli, N. Ia. 1934. O materiale i stile. *Arkhitectura SSSR*, 4, p. 34-35.
- Koloda, V. V. 1999. *Chernaia metallurgiiia Dnepro-Donskogo mezhdurechia vo vtoroi polovine I tys. n.e.* Kharkiv: RTSNIT.
- Koloda, V. V. 2000. Zhytla rannoho serednovichchia u Verkhnomu Saltovi. *Arheologia*, 4, p. 40-54.
- Koloda, V. V. 2021–2022. Hillforts in the structure of forest-steppe Khazarian settlements. *Khazarskii almanakh*, 18, p. 141-170.
- Koloda, V. V. 2024. Forest-Steppe Hillforts System of the Khazar Khaganate. In: Karpova, T. M. (ed.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*, 1. Kamianets-Podilskiy : FOP Pankova A. S., p. 27-37.
- Koloda, V. V., Kryganov, A. V., Mikheev, V. K., Riapolov, V. M., Svystun, G. E., Tortika, A. A. 2005. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2004 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2004/206.
- Koloda, V. V., Svystun, G. E. 2015. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2014 godu (gorodishche Mokhnach i selishche Mokhnach-P, Zmievskoi raion Kharkovskoi obl.)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2015/7.
- Koloda, V. V., Chendev, Iu. G. 2010–2011. K voprosu o vozmozhnostiakh integratsii arkeologicheskikh i pochvennykh issledovaniy (na primere gorodishcha Korobovy Khutora). *Khazarskii almanakh*, 9, p. 107-130.
- Krasilnikov, K. I., Krasilnikova, L. I. 2014. K voprosu o stroitelnoi tendentsii forta Krasnoe gorodishche. *Verkhnedonskoi arkeologicheskii sbornik*, 6, p. 416-425.
- Kryganov, A. V. 1990. *Otchet ob arkeologicheskikh raskopkakh poselenii i gorodishcha v Volchanskom i Chuguevskom raionakh Kharkovskoi oblasti v 1990 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1990/190.
- Kryganov, A. V. 1995. *Otchet o razvedkakh v Volchanskom, Zmievskom, Chuguevskom i Balakleiskom raionakh Kharkovskoi oblasti v 1995 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1995/84.
- Leonidov, I. I. 1934. Palitra arkhitekatora. *Arkhitectura SSSR*, 4, p. 32-33.
- Lovell, J. 2008. *The Great Wall: China against the world*. Translation from English by A. Iureva. Moscow: ACT Moskva.
- Orlova, M. N. 1927. Belgorodskoe gorodishche i ego mogilnik. *Izvestiia Kurskogo gubernskogo obshchestva kraevedeniia*, 3, p. 73-75.
- Pletneva, S. A. 1996. *Sarkel i shelkovyi put*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Pletneva, S. A. 1999. *Ocherki khazarskoi arkeologii*. Moscow; Ierusalim: Mosty kultury; Gesharim.
- Svystun, G. E. 2006. *Otchet ob arkeologicheskikh raskopkakh i razvedkakh v lesostepnoi zone doliny Severskogo Dontsa v 2005 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2005/34.
- Svystun, G. E. 2007. K voprosu o stroitelnom materiale i arkhitekture saltovskikh lesostepnykh gorodishch basseina Severskogo Dontsa. *Kharkovskii arkeologicheskii sbornik*, 2, p. 40-58.
- Svystun, G. E. 2008. *Otchet o rabote Severskodonskoi arkeologicheskoi ekspeditsii v 2007 g. na Kaganovom gorodishche*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2007/133.
- Svystun, G. E. 2009. Fortifikatsiia gorodishcha Verkhonii Saltov. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7. Donetsk: DonNU, p. 459-478.

- Svistun, G. E. 2011. *Otchet o provedenii razvedok v Volchanskom, Balakleevskom i Chuguevskom raionakh Kharkovskoi oblasti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2011/20.
- Svistun, G. E. 2012. Fortifikatsiia Chuguevskogo gorodishcha. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 9. Donetsk: DonNU, p. 7-34.
- Svistun, G. E. 2013. Kabanovo (Staropokrovskoe) gorodishche. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 3. Kharkiv: Savchuk, p. 107-117, 188-199.
- Svistun, G. E. 2014a. Fortifikatsiia Starsaltovskogo gorodishcha. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 6, p. 426-437.
- Svistun, G. E. 2014b. Tipologii saltovo-maiatskikh lesostepnykh gorodishch na sovremennom etape. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12. Khazarskoe vremia. Donetsk: DonNU, p. 51-102.
- Svistun, G. E. 2015. I Belgorodskoe (Severskoe) gorodishche: kurezy, mify i realnost. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 16. Kharkiv: Machulin, p. 4-32.
- Svistun, G. E. 2016. Verbovskoe (Pervomaiskoe) gorodishche. *Divnogorskii sbornik: trudy muzeia-zapovednika "Divnogore"*, 6. Voronezh: Nauchnaia kniga, p. 281-295.
- Svistun, G. E. 2017. Khotomlianskoe gorodishche i ego okruha v saltovo-maiatskoe vremia. In: Aksonov, V. S. (ed.). V. K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA "IRIS", p. 98-108.
- Svystun, H. Ye. 2025. Metrological Aspects of Defensive Structures of the Mayatsky (Divnogirsky) Hill-Fort. In: Svyrydiuk, O. O. (ed.). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia*, 2. Kamianets-Podilskyi: FOP Pankova A. S., p. 213-221.
- Svistun, G. E., Zinchenko, A. N. 2009. Znameno Mstislava Velikogo s gorodishcha Kochetok-I. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 5, p. 116-128.
- Flerov, V. S. 2021. *Fortifikatsiia Khazarskogo kaganata na Nizhnem Donu. Semikarakorskoe gorodishche*. Moscow: Iazyki slavianskoi kultury.
- Chendev, Iu. G., Koloda, V. V. 2012. Prirodnaia sreda, pochvy i arkhitekturnye osobennosti gorodishcha Korobovy Khutora v Kharkovskoi obl. (problemy kompleksnogo izucheniia). *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, p. 112-121.
- Cherednichenko, A. G., Efanov, A. N. 2011. Vizantiiskaia traditsiia o reke Itil-Atel. *Nauchnye Vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia Istoriiia. Politologiiia. Ekonomika. Informatika*, 1 (96), 17, p. 67-70.
- Shramko, B. A. 1957. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v 1957 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1957/16.
- Campbell, A. 2020. *What the Emperor Built: Architecture and Empire in the Early Ming*. Seattle: University of Washington Press.